

Mannen in harnas

Portretten van Overijsselse riddermatigen in de zeventiende en achttiende eeuw

A.J. Mensema

Inleiding

In het noordwesten van de provincie Overijssel bevindt zich het stadje Vollenhove. Sinds een paar jaar is het een onderdeel van de gemeente Steenwijkerland, maar daarvoor was het een eigen gemeente, ja zelfs een stad sedert 1354. Maar nu is Vollenhove gedoemd om weg te dommelen in de geschiedenis, met alleen een herinnering aan een roemrijk verleden.

Eens was het de hoofdstad van het Land van Vollenhove, een van de drie kwartieren van Overijssel, en lag het aan de Zuiderzee. Het stadje was gelegen tussen twee imposante bouwwerken: de landsheerlijke burcht aan de westzijde en het renaissance-slot de Toutenburg aan de oostkant. Tijdens het *ancien régime* stond Vollenhove bekend als de ‘Stad der Paleizen’.¹ Dat was een wat weidse benaming, maar het gaf wel haar specifieke karakter van Vollenhove aan. De stad en ook het stedelijk leven werd beheerst door de vele adellijke huizen of havezaten binnen haar limieten. Mevrouw Antoinette Adolphine Sloet van Oldruitenborgh, weduwe van de minister van Buitenlandse Zaken Louis Napoléon van der Goes van Dirxland,² schreef aan het einde van de negentiende eeuw aan de bekende genealoog en roddelaar W.J.J.C. Bijleveld, dat zij, hoewel zij de tijd niet zelf had meegemaakt – zij was in 1820 geboren – veel had horen vertellen van de tijd van voor de Franse Revolutie. Een tijd die voortleefde in het ouderwetse echtpaar Van Middachten-Van Asbeck. Dit echtpaar nam in de herfst- en wintermaanden zijn intrek in het binnen Vollenhove gelegen huis Oldhagensdorp. Zij had ze nog zien wandelen, deze twee mensen, curieus gekleed, als artefacten uit een voorbije tijd. Toch was dit beeld haar altijd bijgebleven.³

¹ A.J. Gevers, A.J. Mensema en Js. Mooijweer, *De havezaten in het Land van Vollenhove en hun bewoners* (Alphen aan den Rijn, 2004) 12 e.v.

² *Nederland's Adelsboek*, LXXXIII (1993) 274.

³ H.W.M. van der Wyck en J. Enklaar-Lagendijk, *Overijsselse buitenplaatsen* (Alphen aan den Rijn, 1983) 14.

Reint Willem van Middachten tot Oldhagensdorp en Frieswijk (doek; Johan Adriaen Thim, 1772; part. coll.)

Arend Sloet tot Tweenijenhuiizen, drost van Salland, met het kruis van de Duitse Orde (doek; Johan Adriaan Thim, 1772; coll. en foto Stedelijk Museum, Zwolle)

Het beeld van Reint Willem van Middachten (1755-1840), zoals mevrouw Van der Goes was bijgebleven, moet bijna nog hetzelfde geweest zijn als zijn portret uit 1772. Dat portret was geschilderd door Adriaan (ook wel Johan Adriaan) Thim (1720-1783). Hij was afkomstig uit Bremen in Noord-Duitsland, waar hij ook tekenmeester aan het *Pädagogium* was. Het was voor het eerst in 1772 dat zijn werken werden waargenomen in de Republiek. Kennelijk was hij per boot gekomen, want alleen portretten van hem zijn bekend van personen die rond de voormalige Zuiderzee in de verschillende stadjes woonachtig waren, of er connecties mee hadden. Niet alleen Van Middachten werd door Thim geschilderd, maar ook de Sallandse landdrost Arend Sloet van Tweenijenhuiizen, diens kinderen en ongetwijfeld ook zijn vrouw, hoewel tegenwoordig de verblijfplaats van haar portret onbekend is. Bovendien schilderde hij ook nog eens Frederik Gijsbert van Dedem en zijn vrouw Adriana Frederika Johanna Sloet tot Lindenhurst, een nichtje van Arend Sloet, en ten slotte ook de beide ongehuwde broers van Sloet, Coenraad Willem Sloet tot Marxveld en Roelof Sloet tot de Haare, de laatste bekend in de familie als de 'eenogige Sloet'.

Wat ons opvalt aan die portretten is het feit dat de mannen allen zijn afgebeeld in een kledij zoals in die tijd gangbaar voor de beter gesitueerden. Met uitzondering van Van Middachten, die katholiek was, waren de door Thim geportretteerden lid van de Overijsselse Ridderschap. Arend Sloet en Van Dedem hadden zich zelfs laten afbeelden met het kruis van de Duitse Orde.

Jacob Hendrik des H.R. Rijksgraaf
van Rechteren tot Westerveld
(doek; J. Palthe; part. coll.)

Niet lang daarvoor had Jacob Hendrik van Rechteren tot Westerveld zich door Jan Palthe laten portretteren. Hij was in 1734 vanwege de havezate Westerveld bij Zwolle in de Overijsselse Ridderschap toegelaten. Kort voor zijn dood in 1783 werd hij coadjutor van de Duitse Orde. Op dit portret – tegenwoordig aan de wand in havezate Den Berg bij Dalfsen – werd Van Rechteren uitgebeeld in een harnas, met over de schouder een met hermelijn gevoerde rode mantel. Om de hals draagt hij het kruis van de Duitse Orde en, waarschijnlijk later bijgeschilderd, op de borst het kruis van de coadjutor, de beoogde opvolger van de landcommandeur. Onder verwijzing naar de opera ‘Don Giovanni’ van Mozart werd de voorgestelde in huiselijke kring op Den Berg ‘Il commendatori’ genoemd. De vraag is natuurlijk, waarom hij zich op deze wijze heeft laten afbeelden. De rode mantel, als teken van vorstelijke macht, is zeker een verwijzing naar zijn status van ‘des Heiligen Roomschen Rijksgraaf’. Immers, zijn vader Adolf Hendrik van Rechteren tot Almelo was in 1705 op grond van zijn verdiensten door de Duitse keizer in Wenen tot die waardigheid verheven. Aan zijn lidmaatschap van de Duitse Orde herinneren het zwarte kruis, zowel rond de hals, als op de borst. Zijn harnas is een verwijzing naar zijn riddermatige geboorte, als zijnde gesproten uit de familie Van Rechteren, die sinds onheugelijke tijden recht van toegang had tot de Overijsselse Staten.

De Ridderschap van Overijssel

De Ridderschap vormde in Overijssel samen met de afgevaardigden van de drie Overijsselse Hanzesteden Deventer, Kampen en Zwolle de Staten van Overijssel en

waren de soevereinen van dat gewest. De drie steden wezen uit het midden van hun stedelijke regeringen hun afgevaardigden aan, de leden van de Ridderschap verschenen *à titre personnel* op de vergaderingen van de Staten. Wel gold voor hen een bijzondere toelatingsprocedure, de admissie.

Het lidmaatschap van de Ridderschap was begeerlijk: men had deel aan de regering van het gewest, men genoot vrijdom van enkele belastingen, men had het recht om benoemd te worden in provinciale ambten – soms met niet onbelangrijke emolumenten –, en men kon ten slotte benoemd worden in regeringscommissies op het niveau van de Republiek. Wilde men als lid van de Ridderschap toegelaten worden, dan diende men aan verschillende voorwaarden te voldoen. Een van de meest stringente eisen was het behoren tot een riddermatige Overijsselse familie en het bezit van een havezate. In de loop der tijd was men tot een precieze omschrijving van beide begrippen gekomen, ofschoon er voor ‘noodgevallen’ toch nog altijd genoeg ruimte overbleef om verschillende zaken ruim te interpreteren. Er was in Overijssel in de achttiende eeuw een gelimiteerd aantal havezaten. Het moesten huizen zijn die ‘adelijck betimmerd’ waren, een omschrijving overigens waar geen duidelijke invulling aan gegeven werd, en zij moesten een bepaalde waarde (25.000 gulden) vertegenwoordigen. Men werd als riddermatige beschouwd, wanneer men behoorde tot een adellijke familie die het recht bezat om als lid van de Overijsselse Ridderschap toegelaten te worden. En dat recht bezat men, wanneer die familie in 1578 al zestig jaar als riddermatig erkend werd en men kon wijzen op familieleden die lid waren geweest van de Overijsselse Staten en een havezate bezaten waaraan het recht van ‘vrijing’, belastingvrijdom, was verbonden. De stand der riddermatigen had zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw gesloten en het was bijna niet mogelijk om als buitenstaander toegang te krijgen.

In 1663 had de Ridderschap overeenstemming bereikt met de grote Overijsselse steden over de vraag bij wie de soevereiniteit over de provincie berustte. De uitkomst was bij beide leden gezamenlijk: de Steden en de Ridderschap. Bovendien had men klaarheid gekregen over de verdeling van de voormalige geestelijke goederen,⁴ zodat er een ‘moment van harmonie’ was in het bestaan van de provincie. Om dit moment te vangen gaven de Staten van Overijssel opdracht een tableau te vervaardigen.⁵ Allegorisch zijn weergegeven in het midden de wapenschilden van de drie Overijsselse hoofdsteden, Deventer, Kampen en Zwolle. De schilden zijn gehangen aan een keizerskroon, een herinnering aan het feit dat de drie steden Rijkssteden waren. Erboven is het schild van Overijssel afgebeeld en eronder dat van de Overijsselse Ridderschap. Aan de ene kant wordt het cartouche met de wapens vastgehouden door een gelauwerde heraut en aan de andere kant door een in een harnas gestoken figuur met een schild, waarop de zogenoemde ‘kleine’ wapens van de drie hoofdsteden. Geheel links is een oude koning weergegeven, die als wetgever optreedt, met in de hand een akte met de ‘Lex Salica’, de oudste wetgeving. Links van hem een gevierendeeld schild met de wapens van de vorsten uit het huis van Karel de Grote, verzinnebeeld door drie

⁴ Historisch Centrum Overijssel (HCO), Stadsarchief Zwolle 1230-1813, inv.nr. 5123.

⁵ HCO, Stadsarchief Zwolle, inv.nr. 5007; vgl. A.J. Mensema, Js. Mooijweer en J.C. Streng, *De Ridderschap van Overijssel. Le métier du noble* (Zwolle, 2000) 57 e.v.

lies, het kruis van de bisschoppen van Utrecht als landsheer, de dubbelkoppige adelaar met op de borst het Habsburgse schild, als een herinnering aan de vorsten uit het Habsburgse Huis, Karel V en Philips II. En ten slotte de leeuw met het zwaard en de pijlenbundel, als een herinnering aan het feit dat Overijssel deel uitmaakt van het bondgenootschap met als hoogste orgaan de Staten-Generaal. Aan de rechterkant staat de Overijsselse Maagd, die alles goedkeurend bekijkt. Ongetwijfeld is de geharnaste figuur op te vatten als een zinnebeeld van de Overijsselse Ridderschap. Niet alleen werpt die zich hier op als verdediger van het gewest, maar weet zich daarin gesteund door de steden Deventer, Kampen en Zwolle – vandaar de afbeelding van hun wapens op het schild.

De Ridderschap dus als behoeder van de Overijsselse soevereiniteit. Op deze wijze werd dat allegorisch uitgebeeld. Maar had dat ook repercussies op de wijze waarop de riddermatigen zichzelf uitbeeldden? Daarbij moeten we goed bedenken, dat er naast de ‘echte’ Overijsselse adel, de riddermatigen, ook nog een andere adellijke bovenlaag was. Dat waren de edelen, die niet verschreven konden worden in de Ridderschap, omdat zij niet konden voldoen aan de voorwaarden. Te denken valt aan het feit, dat zij niet behoorden tot de ‘inheemse’ adel, maar van elders kwamen. Of aan de edelen, die katholiek waren gebleven, zoals sommige leden van de familie Van Voorst, of behoorden tot een andere religie, zoals sommige leden van de familie Schele op de havezate Weleveld nabij het dorp Borne, die de lutherse godsdienst aanhingen.

De portretten Van Rechteren

De mooiste en oudste Overijsselse portretten zijn die van de familie Van Rechteren, aan wier riddermatigheid niet viel te twijfelen. De fraaiste exemplaren worden bewaard op het kasteel Rechteren bij Dalfsen. In de zestiende eeuw liet men zich afbeelden in de beste Fries-Groningse traditie, zoals het echtpaar Johan van Rechteren en Agnes van den Clooster. Het portret van Joachim Adolf van Rechteren tot Rechteren dat vervolgens onze aandacht trekt, kenmerkt zich door de afbeelding van Van Rechteren in een harnas. Het werd geschilderd door Dirck van Loonen in 1654. Van deze bekende Zutphense schilder, die leefde van 1619/1620 tot 1711, zijn uit die tijd een groot aantal portretten van riddermatigen bekend uit het Kwartier van Zutphen.⁶ De voorgestelden werden allen op eenzelfde wijze in harnas geschilderd. Van Rechteren was in 1647 in de Ridderschap van Overijssel toegelaten en vervulde naderhand het ambt van gecommiteerde ter admiraliteit van het Noorderkwartier namens Overijssel in 1657 en was vervolgens van 1666-1670 lid van het college van Gedeputeerde Staten van Overijssel. Opvallend is dat hij geen militaire functie uitoefende, maar zich toch in harnas liet afbeelden. Gezien de verschillende portretten van Van Loonen van riddermatigen in harnas, zou je kunnen stellen, dat alleen de ‘koppen’ een zekere individualiteit vertoonden en de rest van het lichaam – in harnas – als een sjabloon was geschilderd. Het harnas beeldde hier dus niet iets functioneels uit, maar moest waarschijnlijk benadrukken, dat de door Van Loonen geschilderde personen tot de riddermatige stand behoorden en zijn *standesgemäss* moesten worden weergegeven.

⁶ J.C. Bierens de Haan, ed., *Gelderse Gezichten. Drie eeuwen portretkunst in Gelderland 1550-1850* (Zwolle, 2002) 119 e.v.

Joachim Adolf van Rechteren tot Rechteren
(doek; Dirck van Loonen, 1654; part. coll.)

Ruiterportret van Zeger van Rechteren tot Almelo in harnas. Op de achtergrond steken boven de bomen de daken uit van het pas vernieuwde huis te Almelo, dat in 1669 gereedkwam (doek; part. coll.)

Familiestuk van Johan Zeger van Rechteren tot Rechteren en zijn gezin. In de verte de toren en het huis van de havezate Rechteren bij Dalfsen. Van links naar rechts Joachima Elisabeth, Wilhelmina Sofia, Jeanette Agnes, Jacoba Judith Isabella, Margaretha Henriette, de moeder Agnes Sofia van Raesfelt, Joachim Hendrik Adolf en Jan Willem Reinhard (doek; Roelof Koets; coll. en foto Kasteel Rechteren, Dalfsen)

Opvallend zijn de bijna ‘vorstelijke’ ruitersportretten van Zeger van Rechteren tot Almelo (1623-1674). Al in 1644 werd hij als riddermatige verschreven in de Ridderschap van Overijssel. Nadat zijn huis, de havezate Almelo, door de troepen van de bisschop van Munster in 1665-1666 was uitgewoond en geplunderd, liet hij het met grandeur herstellen. De herbouw van het huis was in 1669 gereed, getuige zijn wapen in het fronton van het huis. Tevens liet hij zich afbeelden als ruiter te paard; tweemaal, maar op verschillende wijze. Het ene laat Van Rechteren zien met een fraaie hoed, bestoken met grote veren en met een geelachtige jas. In de rechterhand houdt hij een baton. In 1665 was hij kolonel te paard geworden en de baton was daarvan het symbool, de staf van de veldheer.⁷ Het andere portret – bijna identiek – toont hem in harnas, eveneens met baton. Wordt hij hier nu als officier weergegeven? Dat is maar de vraag, hoewel officieren te paard in die tijd nog wel van enkele harnasstukken gebruik maakten. Het verschil is echter wel dat dit laatste portret werd ingelaten in een monumentale lijst, voorzien van de wapens van Van Rechteren en zijn tweede vrouw Margaretha Torck van Nederhemert, die in Leiden omstreeks 1669 schijnt te zijn overleden.⁸ Misschien is op het eerste ook nog wel in de verte de havezate Almelo te ontwaren, in het laatste ruitersportret is dat huis duidelijk wel te zien.

Men zou kunnen zeggen dat Van Rechteren zich in dit portret deels liet uitbeelden als officier, maar anderdeels ook als riddermatige – met een duidelijke verwijzing naar de havezate Almelo als zetel van de dynastie. Bovendien waren de Van Rechterens ‘heer van Almelo en Vriezenveen’, de bezitters van een van de drie Overijsselse heerlijkheden met bepaalde rechten.

Familiestukken

Het thema van de eigenaren van een familiehuis met hun gezin op één portret deed aan het einde van de zeventiende eeuw zijn ingang, maar was natuurlijk niet een typisch Overijssels fenomeen.⁹ In 1698-1699 werd de grote zaal van het kasteel Rechteren volgens de laatste mode ingericht en verfraaid door de befaamde Zwolse schilder Herman ten Oever. Als *pièce de résistance* werd gekozen voor een haardstuk door Roelof Koets. Hierop is afgebeeld Johan Zeger van Rechteren tot Rechteren, die in 1698 benoemd werd tot kolonel. De vraag rijst dan natuurlijk: is hij hier afgebeeld als officier of als riddermatige? Een beschrijving als zodanig in de Overijsselse Staten had reeds plaatsgevonden in 1681. Maar hij bezocht slechts een enkele maal de statenvergadering, aangezien zijn militaire verplichtingen hem riepen, onder andere in 1688 in het gevolg van stadhouder Willem III naar Ierland. Opvallend is wel dat zijn oudste zoon Joachim Hendrik Adolf eveneens in harnas is afgebeeld. Van hem is niet bekend dat hij ooit een militaire functie vervulde. Maar dat kan hier ook niet, want op het moment van de vervaardiging van dit haardstuk was de jonge Van Rechteren amper twaalf jaar oud.

⁷ C. Dumas, *In het zadel. Het Nederlands ruitersportret van 1550 tot 1900* (Leeuwarden-'s-Hertogenbosch-Assen, 1979) 100.

⁸ Deze lijst wordt thans nog op huis Almelo bewaard, maar bevat nu de portretten van Johan Ludwig Wild- en Rheingraf in Dhaum (1620-1673) en zijn gezin.

⁹ Vgl. S. Coene, ‘Het geportretteerde huis. Landhuizen op de achtergrond van portretten uit de zeventiende eeuw’, *Virtus*, XV (2008) 101 e.v.

Willem Jan van Dedem tot den Berg, zijn vrouw Gerbrecht van Delen en zijn kinderen Gijsbert Willem, Geertruid en Anna Catharina. Op de achtergrond de havezate den Berg bij Dalfsen die hij kocht en waarvan hij als riddermatige werd verschreven in de Ridderschap van Overijssel in 1703 (*doek; toegeschreven aan Roelof Koets; part. coll.*)

Ook op het nabijgelegen huis Den Berg werd dit voorbeeld nagevolgd. Hier was het Willem Jan van Dedem tot den Berg, die zich met zijn gezin liet afbeelden met het door hem nieuw gebouwde huis op de achtergrond, eveneens door de schilder Koets. Ook Van Dedem was officier en diende als majoor eveneens Willem III tijdens diens veldtocht in 1688. Ook hier dus de vraag of hij als officier is afgebeeld, of als een vertegenwoordiger van zijn stand, de riddermatigen. Hij was pas in 1703 tot de Overijsselse Ridderschap toegelaten. Zijn zoontje en opvolger is niet als ‘miniatur’-riddermatige afgebeeld, maar echt als ‘jongetje’. Maar ook op dit portret is het duidelijk, dat – zoals ook op het portret op Rechteren – hier de dynastieke erfopvolging in een riddermatige familie is afgebeeld.

Ten slotte kennen we nog het uit 1697 daterende haardstuk, eveneens door Rudolf Koets, op de havezate Zuthem ten zuiden van Zwolle. Dit schilderij werd voor het eerst waargenomen door de tekenaars Cornelis Pronk en diens kompaan Abraham de Haan in 1730. Het was de Amsterdamse lakenhandelaar Andries Schoemaker die de beide kunstenaars in zijn koets voorzag van reisfaciliteiten. Op het huis werden zij ontvangen door Mevrouw van Pallandt met een ‘glaasje Spaance wijn’.¹⁰ Onderwijl tekende Cornelis Pronk het huis en werd de rest van het gezelschap door de zoon meegenomen voor een tour door het huis. Schoemaker schrijft: ‘Wij quamen in een kamer,

¹⁰ HCO, Verzameling handschriften Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, inv.nr. 863; vgl. A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Salland en hun bewoners* (Alphen aan den Rijn, 1983) 495, 497.

Adolf Werner van Pallandt tot Zuthem en zijn gezin. Op de voorgrond van links naar rechts Werner Maurits, Anna Agnes Charlotte Elisabeth, Elbert Anthony en Agnes Amalia van Pallandt, de tweede vrouw van Van Pallandt, met op haar schoot Adriana Wernardina Willemina. Dit familie-stuk bevond zich eertijds in de havezate Zuthem bij Zwolle (*doek; Roelof Koets, 1697; part. coll.*)

Frederik Hendrik des H.R. Rijksvrijheer van den Boetzelaer, gekleed *à la Romain* (*doek; part. coll.*)

daar boven de schoorsteen een deftig familyestuck stond, verbeeldende vader, moeder, 3 soonen en een dochter.' Het portret dat zich tegenwoordig op kasteel Keppel bevindt, wijkt echter in zoverre af van het eerder beschreven patroon dat er geen huis op te ontdekken valt. De bedoelde vader, Adolf Werner van Pallandt tot Zuthem (1656-1706), was pas in 1684 vanwege Zuthem in de Ridderschap van Overijssel toegelaten. Hij was brigadier van de cavalerie en sneuvelde voor Ath in de Spaanse Successieoorlog. Dat hij hier in harnas is afgebeeld, duidt waarschijnlijk wel op zijn militaire functie. Zijn oudste zoon, nauwelijks tien jaar oud, is gekleed *à la Romain*, als een kleine Romeinse veldheer. Deze duidelijk militaire wijze van portretteren was ook wel geliefd onder officieren. Op de eerder genoemde havezate Den Berg wordt het portret van Frederik Hendrik des H.R. Rijksvrijheer van den Boetzelaer (1626-1674) bewaard, een van de belangrijkste legeroversten én hartenbrekers van zijn tijd.

Staatsieportretten

Bijna alle edelen die in harnas werden afgebeeld, lieten zich inspireren door de staatsieportretten van hun soevereinen. Voor de Republiek gold dat natuurlijk niet, want

Sofia Carolina Florentina des H.R. Rijksgravin van Rechteren, vrouwe van Almelo en Vriezenveen, kleindochter van Adolf Hendrik van Rechteren. Net als haar grootmoeder Sofia Juliana des H.R. Rijksgravin von Castell-Rüdenhausen draagt zij de vorstenmantel, die aangeeft dat zij een rijksvorstin is van het Duitse Rijk (*doek; part. coll.*)

Staatsieportret van Adolf Hendrik van Rechteren tot Almelo, drost van Salland. Wegens verdiensten werd hij in 1705 door de Duitse keizer verheven tot Rijksgraaf. Als herinnering aan die *Standeserhöhung* lieten hij en zijn vrouw Sofia Juliana des H.R. Rijksgravin von Castell-Rüdenhausen zich op vorstelijke wijze levensgroot portretteren (*doek; part. coll.*)

de Staten zelf waren soeverein. Wel keek men naar de stadhouders: de graven van Nassau en de prinsen van Oranje. Maar het belangrijkste waren de verschillende afbeeldingen die gebruikt werden als voorbeeld voor het houden van 'blijde inkomsten', lijkstaatsies of andere plechtige optochten.¹¹ Daarnaast was voor het Overijsselse van belang, dat vele – vooral jongere – leden van de riddermatige families zich in militaire dienst begaven, omdat veelal de oudste zoon het goed erfde. De Spaanse Successieoorlog, die in 1701 begon en eindigde met de Vrede van Utrecht in 1713,

¹¹ Vgl. J. Landwehr, *Splendid ceremonies. State entries and royal funerals in the Low Countries, 1515-1791* (Leiden, 1971); D.P. Snoep, *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16de en 17de eeuw* (Alphen aan den Rijn, 1975).

was het schouwtoneel waar de bloem van de Overijsselse adel zich manifesteerde in de strijd om de Europese hegemonie, waarin de Stadhouder-koning Willem III en de Franse koning Lodewijk XIV de belangrijkste protagonisten waren. In de huizen van de Oranjegezinde riddermatigen in Overijssel bevonden zich portretten van Willem III, zoals de havezaten Rechteren, Den Berg en Schoonheten. Natuurlijk werd hij in harnas afgebeeld. Daarentegen werd ook van Franse kant een enorme propagandamachine in werking gezet, met de koning als middelpunt.¹² Lodewijk XIV werd op medailles, prenten en schilderijen honderden malen afgebeeld, waardoor zijn beeld zich over Europa verspreide. Hem afgebeeld te zien in een harnas – dat hij waarschijnlijk nimmer had gedragen – gold als een beeld van ‘virtus’, de dappere, mannelijke deugd. Het was ook een beeld van viriliteit,¹³ die velen inspireerde in deze Successieoorlog.

Als onderhandelaar van de Republiek bij de vredesonderhandelingen te Utrecht trad op de felle anti-orangist Adolf Hendrik van Rechteren, toen landdrost van Salland – het hoogste politieke ambt in Overijssel. Sedert zijn verheffing in 1705 was hij graaf van het Heilige Roomse Rijk en was in 1695 gehuwd met Sofia Juliana des H.R.Rijksgravin van Castell-Rüdenhausen. Zij lieten zich tijdens de vredesonderhandelingen schilderen op de wijze, die vooral hun status benadrukte. Van Rechteren, die nimmer een militaire functie vervulde, liet zich voluit in harnas uitbeelden en zijn mantel herinnerde een ieder aan zijn nieuw verworven status van rijksgraaf. Op dezelfde wijze is zijn vrouw afgebeeld. Weliswaar niet in harnas, maar met de mantel van rijksgravin. Bovendien behoorde Castell tot de onafhankelijke rijksgraafschappen, die tezamen de Gravenbank in Frankenland vormden met een eigen stem in de Rijksdag.

Het distinctief van de Duitse Orde

Was het alleen maar het beeld van de ‘virtus’ en van viriliteit die getoond moest worden? En kreeg dat nadere accenten in de achttiende eeuw, want hun kleinzoon August Hendrik Christiaan des H.R.Rijksgraaf van Rechteren tot Rhaan, liet zich nog omstreeks 1760 toen hij in de Overijsselse Ridderschap werd verschreven, door de Westfaalse schilder Johann Anton Kappers (1707-1762) in harnas afbeelden. Opvallend is de wijze van portretteren. De opdrachtgever is misschien geïnspireerd geweest door de portrettengalerij van de landcommandeurs van de Duitse Orde, balije van Utrecht, waar hij echter pas in 1778 werd toegelaten. In de achttiende eeuw waren er drie Overijsselse landcommandeurs van de Duitse Orde, waardoor ook die wijze van portretteren ruim bekend was onder de riddermatige edelen.

Waarschijnlijk speelde de Duitse Orde in dit geval toch een grotere rol. Het toelatingsbeleid was stringent, maar stond open voor de Oost-Nederlandse riddermatige adel, die *stiftsfähig* geacht werd. Voor opname in stiften en kapittels was veelal ook een bewijs van riddermatige afstamming vereist, die dikwijls vier of acht ‘ebenbürtige’ kwartieren veronderstelde. De Duitse Orde gaf toch de nodige prestige, hoewel toelating in feite niet meer opleverde dan een jaarlijkse uitkering. Maar wanneer men in Overijssel begiftigd werd met een commanderij, stond men er ook vaak op om in het dagelijkse verkeer als ‘commandeur’ te worden aangesproken. En bovendien tooi-

¹³ G. Kates, *Monsieur d'Eon is a woman. A tale of political intrigue and sexual masquerade* (Baltimore, 2001) xxiii.

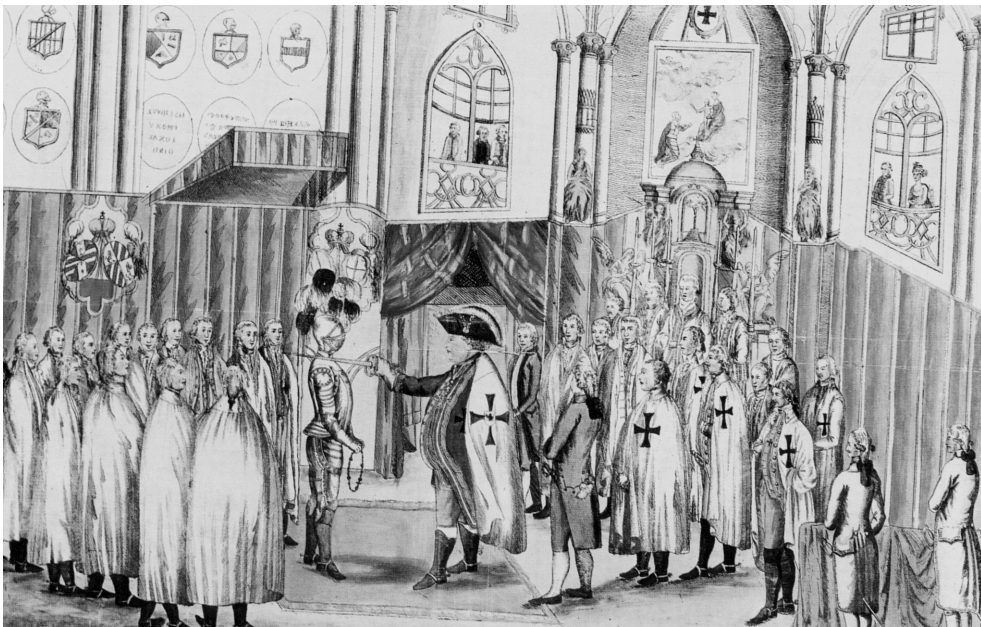
August Hendrik Christiaan des H.R.
Rijksgraaf van Rechteren tot Rhaan
(doek; toegeschreven aan Johann
Anton Kappers; part. coll.)

den de toegelatenen zich met het distinctief van de Duitse Orde, zoals we op meerdere portretten hebben kunnen zien.

Interessant is het daarom ook te vernemen hoe de ‘inkleding’ in de balije Utrecht na de Reformatie zich voltrok. Deze ceremonie stelde op gebruiken vanuit de periode van voor de Reformatie, was een tijdlang in onbruik, maar kwam als gevolg van de hernieuwde belangstelling voor de ‘riddertijd’ aan het begin van de achttiende eeuw opnieuw tot leven. We zouden hierin een voorloper kunnen zien van de Romantiek. Zo werd in Engeland de Orde van het Bad hersteld met alle pracht en praal van dien en werd door het jonge koninkrijk Pruisen de Hoge Orde van de Zwarte Adelaar gesticht, met alle symbolen en gewaden van de vroegere ridderlijke orden. Daarna bleven andere staten niet achter. De prestigieuze orde van het Gulden Vlies vierde in Wenen in 1713 plechtig met alle ‘oude’ tradities het feit dat de in 1429 te Brugge gestichte orde door de Bourgondische hertogen nu een ondeelbaar geheel vormde met het Habsburgse Huis.

In de balije Biesen van de Duitse Orde, gelegen in het tegenwoordige Belgisch Limburg, werd ook in het begin van de achttiende eeuw opnieuw groot belang gehecht aan de ‘inkleding’ in de Duitse Orde. Wanneer de ceremonie in de landcommanderie van Alden Biesen plaatsvond,¹⁴ waren de nieuwelingen genoodzaakt zich te voorzien

¹⁴ J. Mertens, *Van page tot landcommandeur. Opleiding, intrede en promotie in de Duitse Orde, en militaire loopbaan van de ridders van de balije Biesen in de 18de eeuw* (Bilzen, 1998) 233.

Grootmeester Maximiliaan Frans van Oostenrijk slaat aartshertog Karel tot ridder van de Duitse Orde, Wenen 1801. De nieuwe ridder werd na de bevestiging van zijn aanname door het kapittel van de Orde bekleed met het harnas en plechtig geleid naar de kerk. Daar legde hij zijn belofte af, waarna hij de ridderslag ontving van de grootmeester (*coll. en foto Archief van de Duitse Orde, Wenen*)

van een harnas. Wanneer we de vele portretten van ridders van de Duitse Orde beschouwen, zou dat een gemakkelijke zaak moeten zijn. Immers, meestal werden zij in het harnas afgebeeld. Toen in 1765 Frederik Bentinck de ridderslag zou krijgen, bezat hij geen harnas en liet de rentmeester van Alden Biesen de omliggende huizen afzoeken naar een exemplaar. Ten slotte kwam er één uit Keulen. Toen vijf jaar later nogmaals een 'inkleding' met ridderslag zou plaatsvinden, was er wederom nergens een harnas te verkrijgen, ook niet meer te Keulen. Het koninklijk arsenaal te Brussel bracht uitkomst. Eerst trachtte men het harnas van keizer Karel V te gebruiken, maar dat was te moeilijk om te poetsen en bruikbaar te maken. Het exemplaar van diens grootvader keizer Maximiliaan bleek niet compleet te zijn. Het harnas van Alexander Farnese bleek te zwaar en dat van Anton van Lotharingen en Bar te verroest en bovendien had het nog een niet te herstellen kogelgat. Eindelijk vond men een harnas, het paradeharnas van aartshertog Albrecht, niet te zwaar, elegant en van Italiaanse make-lij. Toen op 21 januari 1779 voor Alden Biesen zich het gelukkige feit voordeed dat men op een openbare verkoping een compleet en in goede conditie verkerend harnas aan kon schaffen, nam men die gelegenheid te baat; voor 15 rijksdaalders werd het gekocht. Men zou nu in ieder geval voor iedere ridderslag een harnas in huis hebben. Het was jammer voor Alden Biesen, maar er zou geen 'ridderslag' meer plaatsvinden, de ceremonie werd door de tijd ingehaald. Als gevolg van de revolutionaire tijden werd de balije Biesen in 1809 zelfs opgeheven.

Slot

Hoe nu in Overijssel? Tijdens een langjarig onderzoek in de verschillende archieven in het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle en bij het napluizen van vele boedel-inventarissen van riddermatige families en havezaten, bleek daarin geen enkel harnas te vinden, ook niet een onderdeel daarvan, zoals een helm of een kuras. Mogelijk dat zij er wel waren, maar dan weggestopt onder de categorie 'overige rommelarije' of 'goederen van geen waarde'. Wellicht mogen we dan uit het voorgaande concluderen dat de voorgestelden zich niet aan het nageslacht presenteren als individuen, maar als vertegenwoordigers van een stand, die der riddermatigen.